

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie

ANDRZEJ CHMIEL, BARTOSZ ZALEWSKI
ORCID: 0000-0002-8577-1183, andrzej.chmiel@mail.umcs.pl
ORCID: 0000-0001-7508-354X, bartosz.zalewski@mail.umcs.pl

Poena est noxae vindicta.
Retrybutywna racjonalizacja kary w Rzymie okresu królestwa,
republiki i pryncypatu

Poena est noxae vindicta.
Retribution as a rationalization of punishment in Roman kingship,
republic and principate era

WPROWADZENIE

Klasyczna oraz neoklasyczna szkoła prawa karnego, kładąc szczególny nacisk na funkcję retrybutywną kary, swoją filozoficzną inspirację czerpały z twórczości I. Kanta (1724–1804)¹. W dziele *Metafizyczne podstawy nauki prawa (Metaphysische Anfangsgründe der Rechtslehre)* królewiecki filozof wskazywał m.in., że zasadą pozwalającą określić rodzaj kary i stopień jej dolegliwości jest „nic innego jak zasada równości”, która najlepiej realizuje się w prawie talionu. Oznacza ono prawo do odplacenia sprawcy takim samym czynem i wyrządzenia mu takiej samej krzywdy, jakiej dopuścił się względem ofiary przestępstwa². Tylko zasada talionu – wedle Kanta – „może podać określoną jakość i ilość kary; wszelkie inne

¹ Zob. M. Kulik, [w:] *Prawo karne materialne. Część ogólna*, red. M. Mozgawa, Warszawa 2020, s. 56; Z. Sienkiewicz, [w:] *Prawo karne materialne. Część ogólna i szczególna*, red. M. Bojarski, Warszawa 2020, s. 344–345.

² M. Kuryłowicz, *Prawo talionu*, [w:] *idem, Prawo rzymskie. Artykuły wybrane w 50-lecie doktoratu*, Lublin 2023, s. 251 (tekst pierwotnie opublikowany w: *Teoretyczne i praktyczne problemy współczesnego prawa karnego. Księga jubileuszowa prof. Tadeusza Bojarskiego*, red. A. Michalska-Warias, I Nowikowski, J. Piórkowska-Flieger, Lublin 2011, s. 1065–1078).

[zasady] wahają się raz w jedną, raz w drugą stronę i wskutek innych branych pod uwagę względów nie zapewniają zgodności z orzeczeniem czystej i ścisłej sprawiedliwości”³.

Samo jednak przekonanie o tym, że kara kryminalna winna stanowić sprawiedliwą odpłatę za wyrządzone zło, jest o wiele starsze niż jego filozoficzne uzasadnienie sformułowane przez oświeceniowego myśliciela. Najdawniejsze przykłady prawa talionu odnajdujemy już w zbiorach praw starożytnej Mezopotamii oraz Izraela⁴. Koncepcja talionu i świadomość retributywnego znaczenia kary nieobce były także antycznym Grekom⁵. Zarówno sama *lex talionis* w sensie ścisłym, jak i przekonanie o konieczności wymierzania kar sprawiedliwych – adekwatnych do wagi czynu i mających charakter swoistej prawnie usankcjonowanej i ujętej w karby publicznej kontroli zemsty za wyrządzone zło – pojawia się również w prawie rzymskim⁶. Nie jest to zaskoczenie. Pojęcie prawa (*ius*) wiążali Rzymianie ze sprawiedliwością (*iustitia*)⁷, którą rozumiano jako „stałą i niezmienną wolę oddanie każdemu tego, co mu się należy” (*constans*

³ I. Kant, *Metafizyczne podstawy nauki prawa*, tłum. W. Galewicz, Kęty 2006, s. 138. Szerzej na temat poglądów Kanta na karę kryminalną zob. D.E. Scheid, *Kant's Retributivism*, “Ethics” 1983, vol. 93, no. 2, s. 262–282; P. Koritansky, *Two Theories of Retributive Punishment: Immanuel Kant and Thomas Aquinas*, “History of Philosophy Quarterly” 2005, vol. 22, no. 4, s. 319–338; J. Renzikowski, *Kant on Punishment and Criminal Law – Nine Thesis*, “Ulp Law Review” 2021, vol. 15, no. 1, s. 4–16.

⁴ Zob. C. Kunderewicz, *Prawo w starożytnej Mezopotamii*, [w:] *Mezopotamia*, red. J. Braun, Warszawa 1971, s. 205; M. Kuryłowicz, *Prawa antyczne. Wykłady z historii najstarszych praw świata*, Lublin 2006, s. 83–85 (Autor przytacza stosowne regulacje Kodeksu Hammurabiego wraz z własnym komentarzem); *idem*, *Prawo talionu...*, s. 251 i n.

⁵ Zob. J. Walter Jones, *The Law and Legal Theory of the Greeks. An Introduction*, Oxford 1956, s. 28; M. Kuryłowicz, *Prawa antyczne...*, s. 137 (odnośnie do prawodawstwa Zeleukosa oraz Charondasa).

⁶ Na temat ewolucji reakcji społeczności na czyny naganne od zemsty do kary kryminalnej zob. C. Gioffredi, *Sulla concezione romana della pena*, [w:] *Studi in onore di Edoardo Volterra*, t. II, Milano 1971, s. 333–336; A. Schilling, *Poena extraordinaria. Zur Strafzumessung in der frühen Kaiserzeit*, Berlin 2010, s. 30–31; M. Jońca, *Rzymskie prawo karne. Instytucje*, Lublin 2021, s. 161–164. Por. też: F. Bellini, *Delicta e crimina nel sistema quiritorio*, Milano 2012, s. 30 i n. Zjawisko zemsty w Rzymie okresu republikańskiego omawia natomiast P. Madejski: *Pomiędzy robur animi a ritus barbarus. Zemsta w życiu społecznym republikańskiego Rzymu*, Lublin 2018. Zagadnienia funkcji (posługując się oczywiście współczesną terminologią), jakie Rzymianie przypisywali karom, zob. F. de Robertis, *La funzione della pena in diritto romano*, [w:] *Studi in onore di Siro Solazzi*, Napoli 1948, s. 169–196; B. Biondi, *Il diritto romano cristiano*, t. III, Milano 1954, s. 425 i n.; C. Gioffredi, *Sulla concezione...*, s. 333–350; R. Bauman, *Crime and Punishment in Ancient Rome*, London–New York 1996, s. 141 i n.; V. Giuffrè, *La repressione criminale nell'esperienza romana*, Napoli 1998, s. 138–139; O.F. Robinson, *Penal Practice and Penal Policy in Ancient Rome*, London–New York 2007, s. 179 i n.; K. Amiełańczyk, *Purposes and Functions of Public Punishment in Roman Law in the Perspective of Justinian's Codification*, „Studia Prawnicze KUL” 2019, t. 80, z. 4, s. 21–37; M. Jońca, *Rzymskie prawo karne...*, s. 175 i n.

⁷ D. 1,1,1, pr.

et perpetua voluntas ius suum cuique tribuendi)⁸. Idea sprawiedliwości wiązała się tym samym z koncepcją proporcjonalnej odpłaty za wyrządzone zło, a zatem z prawem talionu. Jak wskazuje się w literaturze, z czasem wykształcił się swoisty dualizm, jeżeli chodzi o postrzeganie funkcji kary przez Rzymian. Z jednej strony akcentowano jej znaczenie prewencyjne, a z drugiej zaś – podkreślano retrybutywny charakter kary⁹.

Celem opracowania jest analiza racjonalizacji kary w prawie rzymskim, począwszy od jego na wpół legendarnych początków aż po schyłek rządów dynastii Sewerów, co pozwoli na ustalenie, czy w przekonaniu Rzymian pierwszorzędnym celem kary było odstraszenie potencjalnych sprawców (funkcja ogólnoprewencyjna), czy też może traktowano ją przede wszystkim jako środek sprawiedliwej odpłaty za przestępstwo (funkcja retrybutywna).

OKRES KRÓLESTWA I REPUBLIKI

Początkowo w archaicznej społeczności rzymskiej być może obowiązywały te same reguły szeroko pojętego karania sprawców przestępstw, jakie funkcjonowały w innych społeczeństwach w tym okresie, jednak – co ciekawe i na co warto zwrócić uwagę w tym miejscu – według części opinii w literaturze, nie ma bezpośrednich dowodów świadczących o powszechnym praktykowaniu krwawej zemsty już w tym okresie przez Rzymian¹⁰. Jedną z przyczyn takiego stanu rzeczy mógł być fakt, iż Kwiryty już w tym okresie stali cywilizacyjnie wyżej od innych społeczeństw, gdyż już wówczas mogli pochwalić się umiejętnością pisania, dzięki czemu dość szybko rozpoczęli systematyczny proces spisywania swych praw, w następstwie czego ich ówczesny porządek prawny stał na wyższym poziomie rozwoju niż innych archaicznych społeczeństw¹¹.

Trudno jednak z drugiej strony w jednoznaczny sposób wykluczyć, iż omawiane zjawisko w ogóle nie występowało w ówczesnych realiach społecznych. Istotne znaczenie w tym okresie dla zakresu odpowiedzialności sprawcy miał fakt, czy przestępstwo zostało popełnione przez sprawcę w stosunku do osoby obcej (tzn. należącej do innego rodu niż sprawca), czy też czynu zabronionego dokonano w obrębie tej samej rodziny lub rodu. Jeżeli zatem sprawca i ofiara

⁸ D. 1,1,10, pr.

⁹ F. de Robertis, *op. cit.*, s. 176.

¹⁰ Tak: O. Lenel, *Paricidasesto*, [w:] *Studi in onore di P. Bofante*, t. II, Milano 1930, s. 7; M. Jońca, *Parricidium w prawie rzymskim*, Lublin 2008, s. 33, przyp. 4.

¹¹ L. Kuhlbeck, *Die Entwicklungsgeschichte des römischen Rechts*, t. I, München 1910, s. 40–41; G. MacCormack, *Fault and Causation in Early Roman Law: An Anthropological Perspective*, RIDA 1981, no. 28, s. 101. Zob. też: M. Jońca, *Parricidium...*, s. 33, przyp. 4.

zabójstwa należeli do dwóch różnych rodów, to według powszechnie przyjętej w literaturze opinii na zabójcy wykonywano krwawą zemstę¹².

W archaicznym społeczeństwie rzymskim funkcjonowała zasada odwetu wywodząca się od słów *vindicta, vindicare*. Traktowano ją jako rodową zemstę – wendetę, która miała pełnić rolę kary¹³. Jej usprawiedliwieniem miało być pradawne przekonanie, iż przelana krew ofiary woła o pomstę¹⁴. Zemsta była zatem pewną formą odszkodowania za popełnione przez sprawcę przestępstwo. Jeżeli czynu zabronionego dopuszczono się w ramach tego samego rodu, rzymskie społeczeństwo nie ingerowało w tego typu przypadki, lecz były one pozostawione rodowym zgromadzeniom i traktowane jako wykroczenia o charakterze sakralnym. Potencjalny zabójca członka tej samej rodziny był traktowany jako *parricida*¹⁵. Jeżeli takiego sprawcę uznano winnym popełnionej zbrodni, stawał się wyklęty i wypowiedano przeciwko niemu formułę *sacer esto!* Stawał się przez to osobą wyjętą spod prawa, którą powinni pozbawić życia członkowie tego samego rodu¹⁶.

Uśmiercenie sprawcy miało być formą odpłaty za wyrządzone zło, którą społeczeństwo winne złożyć swym bóstwom (za ich obrazę), które przez taki rodzaj ofiary miały zostać uspokojone. Śmierć sprawcy jako rodzaj kary miała zatem pełnić przede wszystkim retrybutywną, a nie prewencyjną funkcję. Potwierdza to chociażby sam łaciński termin *supplicium*, który oznaczał nie tylko karę, ale także ofiarę przebłagalną dla bóstw¹⁷.

W okresie królewskim zapewne zjawisko krwawej zemsty nadal występowało, jednak już wtedy miały miejsce pewne próby jej ograniczenia, które bez wątpienia miały nadać szeroko pojętej karze w jeszcze większym zakresie retrybutywną funkcję. Informacja o tym została zawarta w przekazie gramatyka Serviusa:

Serv. In Verg. 4.43: [...] in Numae legibus cautum est, ut, si quis imprudens occidisset hominem, pro capite occissi agnatis eius in contione offeret arietem.

Według przywołanego przekazu król Numa Pompiliusz wydał ustawę, która w przypadku nieumyślnego zabójstwa człowieka nakazywała przekazać agnatom ofiary przestępstwa barana w obecności zgromadzenia ludowego¹⁸. Przywołana

¹² Tak: W. Rein, *Das Criminalrecht der Römer von Romulus bis auf Justynian*, Leipzig 1844, s. 38; E. Brunnenmeister, *Das Tötungsverbrechen im altrömischen Recht*, Leipzig 1887, s. 101; T. Mommsen, *Römisches Strafrecht*, Leipzig 1899, s. 614; E. Cantarella, *I supplizi capitali in Grecia e a Roma*, Milano 1991, s. 309.

¹³ M. Jońca, *Parricidium...*, s. 37.

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ E. Brunnenmeister, *op. cit.*, s. 75; M. Jońca, *Parricidium...*, s. 41.

¹⁶ M. Jońca, *Parricidium...*, s. 43.

¹⁷ Zob. J. Sondel, *Słownik łacińsko-polski dla prawników i historyków*, Kraków 2005, s. 924.

¹⁸ Zob. K. Amiełańczyk, *Crimina legitima w rzymskim prawie publicznym*, Lublin 2013, s. 24; M. Jońca, *Parricidium...*, s. 53.

norma ograniczała zjawisko prywatnej zemsty w przypadku nieumyślnego zabójstwa. Ustawa Nумы w jednoznaczny sposób rozgraniczyła zakres odpowiedzialności sprawcy w przypadku zabójstwa umyślnego od nieumyślnego. W pierwszym przypadku, według części opinii w literaturze, wymierzana była najprawdopodobniej kara śmierci, zaś w drugim przewidziany był wyłącznie obowiązek odszkodowawczy¹⁹. Zdaniem części badaczy tylko w tym pierwszym przypadku (umyślnego zabójstwa) mieliśmy mieć do czynienia z *crimen publicum* – przestępstwem prawa publicznego, za które groziła kara publiczna wymierzana przez *quaestores parricidi*²⁰. Czy zatem ustawa Nумы uznała nieumyślne zabójstwo za delikt, a wymierzana za nie sankcja nie miała charakteru kary publicznej? W tym miejscu warto przywołać treść przepisu Ustawy XII Tablic poświęconego nieumyślnemu zabójstwu:

Lex duodecim tabularum 8, 24: *Si telum manu fugit magis quam iecit subicitur.*

W myśl jego brzmienia „jeśli oręż bardziej z ręki wymknął się, niż był rzucony, baran jest składany w ofierze”²¹. Zdaniem M. Jońcy przywołana norma świadczy w jednoznaczny sposób o tym, że „ustawa nie wprowadzała jeszcze jasnego rozróżnienia pomiędzy *delictum* i *crimen*”²². Idąc tym torem rozumowania, trudno uznać nieumyślne zabójstwo w czasach Nумы za delikt prawa prywatnego. Jaką rolę pełniło zatem w czasach Nумы przekazanie barana agnatom ofiary? Bez wątplenia taka forma kary w określonym zakresie pełniła rolę odszkodowania, zapewne także o charakterze sakralnym – o czym wspomina się w literaturze. Wydaje się jednak, że to symboliczne odszkodowanie ze swej natury pełniło w pewnym zakresie także retrybutywną funkcję, ale jednak nie prywatnej, lecz publicznej kary. Jej retrybutywność przejawiała się w tym przypadku w jej zróżnicowaniu i dostosowaniu do premedytacji sprawcy. Nieumyślne działanie sprawcy miało zostać ukarane w odpowiedni, słuszny do jego intencji sposób. Jednak ten sposób ukarania sprawcy został z góry (*ex officio*) narzucony przez państwo. Zwierzę miało zaś zostać uśmiercone – według części opinii w literaturze – publicznie na *contio*²³ i stanowić pewien „substytut dla wywarcia zemsty”²⁴.

¹⁹ Tak: M. Kaser, *Das altrömische Ius. Studien zur Rechtsvollstellung und Rechtsgeschichte der Römer*, Göttingen 1949, s. 43 i n.; C. Gioffredi, *L'elemento intenzionale nel diritto penale romano*, [w:] *Studi in onore di G. Grosso*, III, Torino 1970, s. 37; K. Amielańczyk, *Crimina legitima...*, s. 24.

²⁰ Tak: K. Amielańczyk, *Crimina legitima...*, s. 24, 30.

²¹ Thum. M. i J. Zabłoccy, *Ustawa XII Tablic. Tekst – tłumaczenie – objaśnienia*, Warszawa 2000, s. 61.

²² M. Jońca, *Parricidium...*, s. 52.

²³ Tak: B. Santalucia, *Alle origine processo penale romano*, IURA 1984, no. 35, s. 56; G. Grosso, *Ancora sull'agenesi del processo criminale romano*, “Labeo” 1998, no. 44, s. 291; W. Litewski, *Rzymski proces karny*, Kraków 2003, s. 17.

²⁴ M. Jońca, *Parricidium...*, s. 55.

Bez wątpienia uregulowanie w taki sposób skutków nieumyślnego zabójstwa w ustawodawstwie Numy świadczyło o dużym humanitaryzmie Rzymian i umiłowaniu przez nich wartości moralnych jako podstawowych standardów funkcjonujących w ówczesnym porządku prawnym²⁵. W tym miejscu warto zauważyć, że w okresie królewskim retributywną funkcję kary kryminalnej podkreślał w ówczesnym prawie karnym (zwłaszcza kary głównej – *poena capitis*) sam sposób jej wykonania, który miał charakter czynności ofiarnej. Sprawcę skazanego na karę śmierci ścinano bowiem toporem, który w starożytnym Rzymie nie był traktowany jako oręż służący do obrony przed wrogiem, ale jako narzędzie, za pomocą którego rzeźnik dokonywał rytualnego uboju zwierzęcia. Z tego właśnie powodu uśmiercenie sprawcy miało symbolizować podobieństwo do uboju ofiarowywanego bóstwu zwierzęcia²⁶. Ówczesne prawo karne Rzymian, na co zwrócił uwagę T. Mommsen, było oparte na „religiösen Idee der Sühnung” – „religijnej idei pojednania”²⁷. Śmierć sprawcy miała być rzecz jasna odpłatą (odszkodowaniem) dla obrażonych bogów.

Kolejnym przejawem ograniczenia zjawiska krwawej zemsty było bez wątpienia zaadaptowanie przez Rzymian prawa talionu²⁸, które jak pokażą dalsze rozważania, okazało się być jedynie intertemporalną instytucją *ius Quiritium*. Informację o talionie możemy znaleźć we wspomnianej Ustawie XII Tablic:

Lex duodecim tabularum 8,2: *Si membrum rupsit, ni cum eo pacit, talio esto*²⁹.

Według przywołanego przekazu *Lex duodecim tabularum* stanowiła: „jeśli odciął [komuś] część ciała i nie zawrze z nim [poszkodowanym] ugody, niech ma miejsce odwet”³⁰. W dalszych swych przepisach Ustawa dopuszczała już z kolei zapłatę odszkodowania w pieniądzu za uszkodzenie ciała – „jeśli ręką czy kijem złamał kość wolnemu, poniesie karę 300, jeśli niewolnikowi – 150 [sesterców] <asów>”³¹.

²⁵ Por. *ibidem*, s. 56.

²⁶ T. Mommsen, *Die Geschichte der Todesstrafe im Römischen Staat*, 1896, s. 1 (przedruk z „Cosmopolis: an international monthly review” 1905, no. 1, s. 231–241).

²⁷ T. Mommsen, *Römische Geschichte*, t. I, Berlin 1888, s. 174.

²⁸ O talionie w polskiej romanistyce prawniczej zob. J. Zabłocki, *Talion w świetle „Noctes Atticae” Aulusa Gelliusa*, „Prawo Kanoniczne” 1995, nr 3–4, s. 231–244; *idem*, *Rozważania o procesie rzymskim w Noctes Atticae Aulusa Gelliusa*, Warszawa 1999, s. 65–81, *idem*, ‘Ni cum eo pacit, talio esto’, [w:] *Alternative Dispute Resolution: From Roman Law to Contemporary Regulations*, red. B. Sitek, Warszawa 2016, s. 149–161; *idem*, *Punishment by Talion in Roman Law*, [w:] *Scripta Gelliana*, Warszawa 2020, s. 189–211; M. Kuryłowicz, *Prawo talionu...*, s. 251–264.

²⁹ M. i J. Zabłoccy, *op. cit.*, s. 50–51.

³⁰ Cyt. za: M. Kuryłowicz, *Prawo talionu...*, s. 262.

³¹ Tab. 8,3. Zob. szerzej: J. Zabłocki, *Talion w świetle...*, s. 232 i n. Por. też: M. Kuryłowicz, *Prawo talionu...*, s. 262.

Z przywołanego powyżej przekazu (Tab. 8,2) wynika, iż Ustawa XII Tablic przewidywała możliwość odstąpienia od prawa talionu na rzecz zawarcia ugody³². Najprawdopodobniej z inicjatywą ugody mógł wystąpić sprawca przestępstwa, lecz prawo wyboru pomiędzy rekompensatą a odwetem należało do poszkodowanego, który mógł się nie zgodzić i żądać zemsty³³. Według niektórych poglądów w literaturze w najdawniejszym prawie rzymskim w przypadku braku zawarcia ugody pokrzywdzony miał prawo do wymierzenia talionu³⁴. W okresie późniejszym, zapewne w czasach po uchwaleniu Ustawy XII Tablic, w sytuacji, kiedy żądanie odszkodowania przez ofiarę było zbyt wysokie lub też gdy w danej sprawie kara talionu wydawała się być zbyt surowa, sędzia wymierzał stosowne odszkodowanie pieniężne³⁵. Takie rozwiązanie potwierdza chociażby znany z przekazu Aulusa Gelliusa dyskurs prowadzony pomiędzy prawnikiem Sextusem Caeciliusem a filozofem Favorinusem z Arelate, dotyczący talionu³⁶. Wynika z niego, iż kara talionu zanikła w prawie rzymskim już w okresie republiki³⁷.

Ograniczenie prawa talionu już w przepisach Ustawy XII Tablic było dość wyraźnym przejawem humanitaryzmu rzymskiego prawa karnego. Zasadniczą funkcją kary w rzymskim prawie karnym od początków funkcjonowania państwa rzymskiego była przede wszystkim jej retrybutywność. Ta z kolei w najpełniejszy sposób realizowała i wyrażała na gruncie ówczesnego prawa karnego istotę całego *ius Quiritium*, którą od najdawniejszych czasów była *iustitia* rozumiana jako *constans et perpetua voluntas ius suum quique tribuendi*.

OKRES PRYNCYPATU

W okresie pryncypatu rzymska jurysprudencja podtrzymywała tradycyjny pogląd o karze jako sprawiedliwej odpłacie za wyrządzone zło. Pozornie może wydawać się to w pewnym stopniu zaskakujące. Jeżeli bowiem poświęcimy choć odrobinę uwagi źródłom literackim, dostrzeżemy, że choćby w omawianych już wywodach dotyczących znanego z Ustawy XII Tablic prawa talionu, jakie Aulus Gellius wkłada w usta Caeciliusa, przebija myśl nie o retrybutywnym, a o odstra-

³² M. Kuryłowicz, *Prawo talionu...*, s. 263; J. Misztal-Konecka, *Ugoda w postępowaniu cywilnym. Studium z zakresu prawa polskiego na tle prawa rzymskiego*, Lublin 2019, s. 23.

³³ Tak: M. Kuryłowicz, *Prawo talionu...*, s. 263.

³⁴ A. Herdtliczka, *Talio*, RE Bd. IV A,2 Stuttgart 1932, s. 2073.

³⁵ M. Kuryłowicz, *Prawo talionu...*, s. 263.

³⁶ Szerzej na ten temat: J. Zabłocki, *Talion w świetle...*, s. 231 i n..

³⁷ Tak: M. Kuryłowicz, *Prawo talionu...*, s. 263. To, że stosowanie talionu rodziło w praktyce liczne problemy i kontrowersje wśród Rzymian, potwierdzają rozważania filozofa Favorinusa, który podaje w wątpliwość słuszność wymierzanej z premedytacją kary stanowiącej odwet wobec nieumyślnie popełnionego czynu. Zob. Gell., *Noct. Att.* 20,1,15–18; 33–34.

szającym (prewencyjnym) znaczeniu kary za *membrum ruptum*³⁸. Krytyczny wobec kary talionu adwersarz Ceaciliusa, Favorinus, w ogóle neguje możliwość realnego odzwierciedlenia czynu poprzez zastosowanie sankcji odpłacającej³⁹.

Jednak w innym miejscu swego dzieła Gellius bezpośrednio traktuje o przyczynach (*rationes*), dla których wymierza się kary⁴⁰. Jedna z nich określona została greckim terminem *τιμοπία* i polegała na zadośćuczynieniu naruszonym *dignitas* i *auctoritas* pokrzywdzonego⁴¹. Greckie słowo *τιμοπία* stanowi tłumaczenie dla łacińskich *vindicta* oraz *ultio*, oznaczając zarówno karę, jak i – przede wszystkim – zemstę⁴². Wskazana zatem przez Gelliusa *ratio* wydaje się odnosić tak do retrybucyjnego, jak i kompensacyjnego celu kary⁴³.

Wiele uwag na temat uzasadnienia kary na płaszczyźnie filozoficznej sformułował w swojej twórczości Seneka Młodszy⁴⁴. Jak jednak zauważa się w literaturze przedmiotu, filozof w ogóle nie odnosił się do tego wymiaru kary, który dziś określa się mianem funkcji retrybucyjnej lub odwetowej⁴⁵. W *Listach moralnych do Lucyliusza* Seneka krytycznie odnosi się do powszechnego w jego czasach przekonania, iż cnota sprawiedliwości (*iustitia*) wymaga „wzięcia odwetu za krzywdę”⁴⁶.

Wydaje się, że odejście od kary talionu – a nawet jej krytyka w twórczości Gelliusa oraz zdecydowany dystans Seneki wobec łączenia odwetu z pojęciem sprawiedliwości – nie oznaczało bynajmniej odejścia od idei talionu. Jak wskazuje M. Kuryłowicz, idea ta to koncepcja „kary jako sprawiedliwej odpłaty za popełniony czyn”⁴⁷. Jakkolwiek zatem odstąpiono od bezpośredniego zastosowania kary talionu⁴⁸, to idea kary jako odpłaty za zło wciąż pozostała żywa w prawie

³⁸ Gell., *Noct. Att.* 20,1,34. Zob. też: J. Zabłocki, *Talion w świetle...*, s. 239–240; *idem*, *Punishment by Talion...*, s. 203; R. Bauman, *op. cit.*, s. 147; M. Kuryłowicz, *Prawo talionu...*, s. 262–263.

³⁹ Gell., *Noct. Att.* 20,1,15–18.

⁴⁰ Gell., *Noct. Att.* 7,14. Zob. też: O.F. Robinson, *op. cit.*, s. 181; K. Amielańczyk, *Purposes and Functions...*, s. 26.

⁴¹ Gell., *Noct. Att.* 7,14,3.

⁴² P. Madejski, *op. cit.*, s. 55. Por. też: C. Gioffredi, *Sulla concezione...*, s. 336–337.

⁴³ Taką interpretację daje też K. Amielańczyk: *Purposes and Functions...*, s. 26. W nieco inny sposób fragment ten rozumie O.F. Robinson, która łączy tę funkcję kary z konserwacją istniejącego porządku społecznego. O.F. Robinson, *op. cit.*, s. 181. Wydaje się, że takie rozumienie koresponduje w pewnym sensie z funkcją retrybucyjną kary jako odpłaty sprawiedliwej przede wszystkim w percepcji społecznej.

⁴⁴ Por. w szczególności: C. Gioffredi, *Sulla concezione...*, s. 339; J.-M. André, *Sénèque et la peine de mort*, “Revue des Etudes Latines” 1979, no. 57, s. 278–297; M. Kuryłowicz, *Lucjusz Anneusz Seneka o karze śmierci*, [w:] *Kara śmierci w starożytnym Rzymie*, red. H. Kowalski, M. Kuryłowicz, Lublin 1996, s. 67–80.

⁴⁵ K. Amielańczyk, *Purposes and Functions...*, s. 25.

⁴⁶ Seneca, *Ep.* 81,7. Por. M. Jońca, *Rzymskie prawo karne...*, s. 178.

⁴⁷ M. Kuryłowicz, *Prawo talionu...*, s. 264.

⁴⁸ Potwierdza to przede wszystkim relacja Gaiusa: G. 3,223.

rzymskim⁴⁹. Widoczne jest to choćby w kilku ogólniejszych spostrzeżeniach dotyczących natury kary, jakie odnajdujemy w poglądach rzymskiej jurysprudencji⁵⁰.

Komentując ustawy małżeńskie cesarza Augusta, Ulpian – niejako mimochodem – stwierdza, iż „kara jest zemstą za przestępstwo” (*poena est noxae vindicta*)⁵¹. Fraza ta bywa interpretowana w powiązaniu z przytaczaną już definicją sprawiedliwości, którą również sformułował Ulpian. Ma ona nawiązywać do przekonania o naturalnym prawie społeczeństwa do ukarania sprawcy przestępstwa⁵². Na płaszczyźnie logicznej Ulpian przedstawia karę jako następstwo przestępstwa, a samo przestępstwo – jako swoiste przygotowanie do kary (*quasi poenae quaedam praeparatio*). W ten sposób akcentuje się zarówno przekonanie o nieuchronności kary, jak i jej wymiarze etycznym – stanowi ona odpłatę za wyrządzone zło. Uwidacznia to podkreślony w piśmiennictwie dualizm w postrzeganiu przez Rzymian kary kryminalnej⁵³. Odnosi się on do akcentowania zarówno funkcji retrybutywnej, jak i odstraszałej⁵⁴. Oczywiście trzeba także pamiętać, że jurystom nie umyka zarazem konieczność uwzględnienia charakteru korekcyjnego kar⁵⁵.

W praktyce zachowanie przez sędziego proporcjonalności dolegliwości wynikającej z kary względem popełnionego czynu stało się możliwe w stopniu dużo większym niż w czasach republikańskich, gdy zasadą była *poena legis*⁵⁶. Wynikało to z przyjęcia nowego modelu proceduralnego rozpatrywania spraw karnych, który znany jest jako *cognitio extra ordinem*, oraz stopniowej marginalizacji *quaestiones perpetuae*⁵⁷. F. de Robertis podkreślał, że wskazuje to na

⁴⁹ M. Kuryłowicz, *Prawo talionu...*, s. 264.

⁵⁰ Jak zauważa O.F. Robinson, nie ma powodów, by wątpić, że juryści rzymscy mieli świadomość rozmaitych uzasadnień dla wymierzania kar, mimo że nie stworzyli jakiejś spójnej teorii w tym zakresie. Por. O.F. Robinson, *op. cit.*, s. 193.

⁵¹ D. 50,16,131, pr. Cytowana fraza oderwała się z czasem od kontekstu, w którym została sformułowana, i funkcjonuje jako samodzielna paremia: K. Burczak, A. Dębiński, M. Jońca, *Lacińskie sentencje i powiedzenia prawnicze*, Warszawa 2013, s. 205.

⁵² G. Napodano, *Diritto penale romano nelle sue attenze col diritto penale moderno*, Napoli 1878, s. 33. Por. też: F. de Robertis, *op. cit.*, s. 178; W. Litewski, *Podstawowe wartości prawa rzymskiego*, Kraków 2001, s. 172; M. Jońca, *Rzymskie prawo karne...*, s. 179.

⁵³ Por. F. de Robertis, *op. cit.*, s. 176.

⁵⁴ Szerzej na temat kary pojmowanej jako odstraszałej *exemplum* zob. *ibidem*, s. 181–182; C. Gioffredi, *Sulla concezione...*, s. 343; M. Jońca, *Rzymskie prawo karne...*, s. 181–183.

⁵⁵ Zob. D. 48,19,20. Paulus wskazuje, że zakaz wymierzania spadkobiercom kar za przestępstwa dokonane przez sprawcę, który zmarł, umotywowany jest funkcją poprawczą kary ustanowionej *in emendatione hominum*. Jak jednak zauważa M. Jońca, idea poprawy sprawcy przestępstwa nie należała do priorytetów w rzymskiej polityce karnej. M. Jońca, *Rzymskie prawo karne...*, s. 183. Por. też: C. Gioffredi, *Sulla concezione...*, s. 344; V. Giuffrè, *op. cit.*, s. 139.

⁵⁶ Por. K. Amielańczyk, *Rzymskie prawo karne w reskryptach cesarza Hadriana*, Lublin 2006, s. 210; A. Schilling, *op. cit.*, s. 32.

⁵⁷ F. de Robertis, *op. cit.*, s. 179; B. Santalucia, [w:] *Lineamenti di storia del diritto romano*, red. M. Talamanca, Milano 1979, s. 515; W. Litewski, *Rzymski proces...*, s. 53–54; K. Amielańczyk, *Rzymskie prawo karne...*, s. 210; *idem*, *Purposes and Functions...*, s. 26.

generalną tendencję prawa klasycznego do przypisywania karze w przeważającej mierze funkcji retrybutywnej⁵⁸. Jak jednak zauważa się w literaturze przedmiotu, stosunkowo nieliczne źródła dotyczą dyskrecjonalnych uprawnień sędziego w zakresie wymierzania kary⁵⁹.

W pierwszej kolejności należy zwrócić uwagę na mające ogólniejszy charakter wypowiedzi Paulusa oraz Ulpiana. Obrazują one stan rzeczy aktualny na okres rządów dynastii Sewerów (lata 193–235), choć w piśmiennictwie formułuje się przypuszczenie, że zasady te mogły funkcjonować już w czasach rządów Antoninów⁶⁰. W monografii *De iudiciis publicis* Paulus wskazuje, że jakkolwiek odstąpiono od rozpoznawania spraw karnych przez *quaestiones perpetuae*, to wciąż obowiązujące były kary ustawowe, które mogły być wymierzone przez sędziów-urzędników⁶¹. Jak natomiast podkreślał Ulpian, sędzia rozpatrujący sprawę karną *extra ordinem* może orzec również karę lżejszą lub cięższą (zapewne w stosunku do *poena legis*)⁶². Jurysta dodaje, że sędzia powinien przy tym korzystać ze swych dyskrecjonalnych uprawnień w sposób umiarkowany⁶³. Duże znaczenie mogła mieć również pewna utrwalona praktyka w zakresie orzekania kar za dane przestępstwo lub przestępstwa o zbliżonym charakterze⁶⁴.

Przytoczone wypowiedzi wielkich jurystów – Paulusa i Ulpiana – muszą być odczytywane z uwzględnieniem charakterystycznej dla Rzymian perspektywy proceduralnej. Trafne jest w tym kontekście spostrzeżenie E. Levy’ego, że dyskrecjonalna władza sędziego nie ogranicza się do przestępstw zaliczanych do kategorii *crimina extraordinaria*, a uzależniona jest od tego, czy dana sprawa rozpatrywana była przez wieloosobową *quaestio*, czy też *extra ordinem*⁶⁵. Musiało mieć to decydujące znaczenie wówczas, gdy system *quaestiones* pozostawał relatywnie żywotny na terenie samego miasta Rzymu, a pamiętać trzeba, że ostatnie trybunały funkcjonowały jeszcze w początkach III stulecia po Chr.⁶⁶ W literaturze wskazuje się, że znaczenie rozpoznawania spraw *extra ordinem* wzrosło za rządów cesarza Tyberiusza (panował w latach 14–37), a tryb ten uzyskał przewagę nad sądownictwem *quaestiones*, gdy władzę cesarską sprawował Hadrian (panował w latach 117–138)⁶⁷. Nawet jednak w czasach późniejszych, na co wskazu-

⁵⁸ F. de Robertis, *op. cit.*, s. 180.

⁵⁹ E. Levy, *Gesetz und Richter im Kaiserlichen Strafrecht. Erster Teil. Die Strafzumessung*, [w:] *idem, Gesammelte Schriften*, t. II, Köln 1963, s. 434; A. Schilling, *op. cit.*, s. 290.

⁶⁰ Zob. K. Amielańczyk, *Rzymskie prawo karne...*, s. 210.

⁶¹ D. 48,1,8.

⁶² D. 48,19,13.

⁶³ O.F. Robinson, *op. cit.*, s. 194; A. Schilling, *op. cit.*, s. 21.

⁶⁴ E. Levy, *Gesetz und Richter...*, s. 457; J. Harries, *Law and Crime in the Roman World*, Cambridge 2007, s. 37.

⁶⁵ E. Levy, *Gesetz und Richter...*, s. 456–457.

⁶⁶ B. Santalucia, *op. cit.*, s. 507; W. Litewski, *Rzymski proces...*, s. 50.

⁶⁷ K. Amielańczyk, *Crimina legitima...*, s. 55.

je wypowiedź Paulusa, sędzia mógł wymierzyć karę, którą przewidywały dawne *leges*. Niemniej zasadniczy ciężar określenia, jak surowa kara jest adekwatna do powagi danego czynu, przeniósł się z prawodawcy (w okresie republikańskim, a także jeszcze w czasach rządów Augusta były to zgromadzenia uchwalające *leges*) na sędziego-urzędnika⁶⁸.

Jakimi kryteriami powinien zatem kierować się rzymski sędzia, orzekając w sprawach karnych? Okoliczności, które należało uwzględnić w sposób abstrakcyjny – oderwany od analizy danego rodzaju przestępstwa – wskazywał Klaudiusz Saturninus w monografii *De poenis paganorum*⁶⁹. Dokonana przez Saturninusa klasyfikacja *crimina* następuje dwupoziomowo. Jurysta wpięrow wyróżnia *quattuor genera*, tj. cztery kategorie działań sprawczych (zachowań), które determinują wedle niego czwórpodział przestępstw⁷⁰. Dalej wskazuje na istnienie *septem modis* – a zatem siedmiu okoliczności, które powinny zostać uwzględnione przy dokonywaniu prawnokarnej oceny czynu. Okoliczności te to: *causa, persona, locus, tempus, qualitas, quantitas, eventus*⁷¹. Odnoszą się one zarówno do kwalifikacji

⁶⁸ Jak wskazuje K. Amielańczyk, „[u]znaniowość co do rodzaju i wysokości wymierzanych kar stała się więc sposobem wykraczającej poza ustawy oceny społecznej szkodliwości przestępstwa na etapie stosowania prawa” – *ibidem*, s. 64. Por. też: *idem*, *Purposes and Functions...*, s. 28.

⁶⁹ Na temat teoretycznego modelu *crimen* zaproponowanego przez Saturninusa zob. w szczególności: R. Bonini, *D. 48,19,16 (Claudius Saturninus “de poenis paganorum”)*, “Rivista Italiana per le Scienze Giuridiche” – Serie III, 1959–1962, no. 10, s. 119–179; N. Scapini, *Diritto e procedura penale nell’esperienza giuridica romana*, Parma 1992, s. 60 i n.; G. Sposito, “*Quattuor genera... septem modis*”: *le circostanze del reato in D. 48,19,16 (Claudius Saturninus “De poenis paganorum”)*, “Studia et Documenta Historiae et Iuris” 1999, no. 65, s. 114 i n.; W. Mossakowski, *Czyn karalny według koncepcji Klaudiusza Saturnina*, „Acta Universitatis Wratislaviensis” 2008, Prawo CCCV, „Studia Historycznoprawne” 305, s. 217 i n.; A. Manni, *Gli exempla greci in D. 48.19.16 (Saturn. sing. de poen. pagan.)*, [w:] *Modelli di unmulti culturalismo giuridico il bilinguismo nel mondo antico. Diritto, prassi, insegnamento*, t. 1, red. C. Cascione, C. Masi Doria, G.D. Merola, Napoli 2013, s. 219 i n.; K. Amielańczyk, *Teoretyczny model przestępstwa prawa publicznego (crimen publicum) autorstwa Claudiusa Saturninusa (D. 48,19,16) a współczesna nauka o przestępstwie karnym*, „Annales UMCS” 2019, sectio G, nr 46, z. 1, s. 20 i n.; *idem*, *Crimina legitima...*, s. 88 i n. Na fragmentach monografii Saturninusa bazują w znacznej mierze również wywoły A. Schillinga, *op. cit.*, s. 290 i n.

⁷⁰ Na *quattuor genera* składały się następujące kategorie zachowań: *facta, dicta, scripta, consilia* – D. 48,19,16, pr. *Factum* oznaczało działania fizyczne, których konsekwencją było powstanie skutków w postaci zmian w świecie materialnym. Termin *dictum* odnosił jurysta do przestępstw popełnianych poprzez użycie określonych słów – jak poprzez obelgi (*convicia*). *Scriptum* to oczywiście oznaczenie przestępstw dokonywanych pismem. *Consilium* oznacza udział w grupie mającej na celu popełnianie przestępstw.

⁷¹ D. 48,19,16,1–10. *Causa* oznacza „przyczynę” lub „motyw” działania sprawcy – G. Sposito, *op. cit.*, s. 98. Saturninus podaje tu przykład chłosty, która o ile wymierzona jest przez właściciela lub nadzorcę niewolnika, a także ojca względem dzieci dla celów poprawczych, nie stanowi przestępstwa. *Persona* odnosi się do podmiotu czynnego (sprawcy) oraz biernego (ofiary) przestępstwa. W tym kontekście Saturninus zwraca przede wszystkim uwagę na przynależność społeczną sprawcy oraz ofiary przestępstwa, a także jego pozycję w rzymskiej rodzinie

prawnej czynu, jak i do stopnia dolegliwości wymierzanej zań kary⁷². Wskazuje to na praktyczny, procesowy wymiar całego wywodu zawartego w zachowanym fragmencie *De poenis paganorum*. Jednocześnie nie sposób nie dostrzec pewnych bardziej naukowych aspiracji Saturninusa, który dokonuje wpięrw systematyzacji przestępstw w oparciu o analogię do podziału kontraktów na gruncie prawa prywatnego, a następnie analizy struktury przestępstwa, uwzględniając te elementy, które są relewantne dla dolegliwości represji mającej dotknąć sprawcę.

Dyskrecjonalne uprawnienia sędziów byłyby korygowane poprzez interwencje cesarskie, które mogły przybierać rozmaitą postać. Największe znaczenie miały w tym względzie prawdopodobnie reskrypty, lecz – jak zauważa K. Amielańczyk – choćby reskrypty wydawane przez cesarza Hadriana „dostarczają zróżnicowanych

i ewentualnie pełniono urzędy. Jurysta wskazuje, że należy uwzględnić także wiek sprawcy lub ofiary. *Locus* oraz *tempus* to znamiona odnoszące się do miejsca i czasu popełnienia przestępstwa. Niekiedy mogły one wpływać na zakres odpowiedzialności karnej z uwagi na zmianę kwalifikacji prawnej czynu. W odniesieniu do miejsca jego popełnienia Saturninus podaje przykład kradzieży oraz *sacrilegium*. Na temat *sacrilegium* zob. A. Dębiński, *Sacrilegium w prawie rzymskim*, Lublin 1995. Znamię czasu pozwalało z kolei odróżnić niewolnika tymczasowo nieobecnego od uciekiniera (*servus fugitivus*) oraz złodzieja dziennego od nocnego (*fur nocturnus*). *Qualitas* to z kolei niezwykle istotna dla realizacji funkcji retributywnej ocena, czy „czy jest poważniejszy czy też lżejszej natury” (*factum vel atrocius vel levius est* – D. 48,19,16,5). Saturninus obrazuje tę okoliczność szeregiem przykładów: kradzieży zuchwałej (*furtum manifestum*) oraz tej, która pozbawiona była cechy zuchwałości (*furtum nec manifestum*), bójki (*rixa*) oraz bandytyzmu (*grassaturus*), pładrowania (*expilatio*) oraz kradzieży (*furtum*), bezczelności (*petulantia*) oraz fizycznej przemocy (*violentia*). Szerszą analizę przykładów podanych przez Saturninusa przedstawiają: R. Bonini, *op. cit.*, s. 156–158; G. Sposito, *op. cit.*, s. 103–105. *Quantitas* odnosi się natomiast do kryterium ilościowego, co Saturninus zobrazował najbardziej chyba oczywistym przykładem zaboru mienia (a konkretnie zwierząt hodowlanych), który ze zwykłej kradzieży może przeistoczyć się w *abigeatus*, jeżeli przedmiotem czynu jest całe stado zwierząt. Ostatnia okoliczność wskazana przez Klaudiusza Saturninusa określona jest łacińskim terminem *eventus*. Jak wskazują K. Amielańczyk (*Crimina legitima...*, s. 95) oraz A. Manni (*op. cit.*, s. 241), słowo to oznacza przestępczy skutek podejmowanego działania. Wywód Saturninusa mający obrazować tę okoliczność jest jednak daleki od klarowności. Jurysta stwierdza mianowicie: „Uwzględniamy skutek [przestępstwa], nawet jeżeli czynu dopuściła się najłagodniejsza osoba. Prawo nie mniej bowiem karze tego, kto krąży z bronią w celu zabicia człowieka, od tego kto [rzeczywiście] zabił. Także wśród Greków zabójstwo dokonane przypadkowo karze się dobrowolnym wygnaniem...” – D. 48,19,16,8: *Eventus spectetur, ut a clementissimo quoquo facta: quamquam lex non minus eum, qui occidendi hominis causa cum telo fuerit, quam eum qui occiderit puniat. Et ideo apud graecos exilio voluntario fortuiti casus luebantur [...]* (tłum. własne). W istocie zatem znamię opisane przez jurystę dotyczy nie tyle skutku, co zamiaru sprawcy lub ewentualnie jego braku. Saturninus odwołuje się wpięrw do regulacji *lex Cornelia de sicariis et veneficis*, która w swym pierwotnym kształcie penalizowała m.in. noszenie broni *occidendi causa*, by z czasem ewoluować w powszechne prawo inkryminujące zabójstwo. W tym kontekście należy odesłać także do dwu prac podejmujących problematykę znamion przestępstw penalizowanych wspomnianą ustawą Sulli: D. Nörr, *Causa mortis*, München 1986 oraz K. Amielańczyk, *Lex Cornelia de sicariis et veneficis. Ustawa Korneliusza Sulli przeciwko nożownikom i trucicielom*, Lublin 2011.

⁷² Por. E. Levy, *Gesetz und Richter...*, s. 454; R. Bauman, *op. cit.*, s. 150.

argumentów w dyskusji nad dyskrecjonalnością orzeczeń sędziowskich w okresie prawa klasycznego⁷³. W literaturze generalnie wskazuje się, że cesarze dążyli do dostosowania surowości kary do powagi przestępstwa i osobistych warunków sprawcy⁷⁴. Przykładem może być reskrypt cesarza Hadriana do legata Statiliusa Secundusa dotyczący odpowiedzialności strażników, którzy dopuścili do ucieczki więźniów⁷⁵. Wedle władcy powinni być oni ukarani proporcjonalnie do stopnia swego zawinienia (*pro modo culpa*), a także adekwatnie do skutków swego zaniedbania (liczby zbiegłych więźniów)⁷⁶.

Ogólna dyrektywa stosowania kar proporcjonalnych do powagi występkę – określanej też jako „godna”, czyli odpowiednia kara (*digna poena*) – zawarta musiała być również w cesarskich instrukcjach dla urzędników prowincjonalnych, zwanych mandatami⁷⁷. Potwierdza to fragment z *Instytucji* Marcjanusa, który zauważa, że cesarskie mandaty nakładają na namiestników prowincji obowiązek ścigania zbójców (*latrones*) i sprawców *sacrilegium* oraz *plagium*, a także wymierzania im kar proporcjonalnych do powagi ich czynów (*prout quisque deliquerit*)⁷⁸. Jurysta wskazuje też, że sprawcy *sacrilegium* „karani są *extra ordinem* odpowiednią karą” (*sacrilegi extra ordinem digna poena puniantur*)⁷⁹. Kara arbitralna wymierzana przez sędziego powinna być zatem współmierna do występkę. Konkretnie kryteria w przypadku *sacrilegium* możemy zrekonstruować w oparciu o wypowiedź Ulpiana, który w monografii *De officio proconsulis* wskazywał, iż wymierzając karę, sędzia winien uwzględnić warunki osobiste sprawcy, jego wiek, płeć i status społeczny, a także okoliczności sprawy (np. kradzież nocą z włamaniem należało ukarać surowiej)⁸⁰.

⁷³ K. Amielińczyk, *Rzymskie prawo karne...*, s. 211.

⁷⁴ E. Levy, *Gesetz und Richter...*, s. 459.

⁷⁵ D. 48,3,12, pr.: *Milites si amiserint custodias, ipsi in periculum deducuntur. Nam divus Hadrianus Statilio Secundo legato rescripsit, quotiens custodia militibus evaserit, exquiri oportere, utrum nimia negligentia militum evaserit an casu, et utrum unus ex pluribus an unapures, et ita demum adficiendos supplicio milites, quibus custodiae evaserint, si culpa eorum nimia deprehendatur: alioquin pro modo culpa in eos statuendum. [...]*.

⁷⁶ Reskrypt szczegółowo omawia K. Amielińczyk: *Rzymskie prawo karne...*, s. 222–223.

⁷⁷ Por. E. Levy, *Gesetz und Richter...*, s. 450.

⁷⁸ D. 48,13,4,2: *Mandatis autem cavetur de sacrilegiis, ut praesides sacrilegos latrones plagarios conquirant et ut, prout quisque deliquerit, in eum animadvertant. Et sic constitutionibus cavetur, ut sacrilegi extra ordinem digna poena puniantur*. Por. też: D. 1,18,13, pr.; E. Levy, *Gesetz und Richter...*, s. 450.

⁷⁹ Na temat interpretacji oraz autentyczności tego sformułowania zob. A. Dębiński, *op. cit.*, s. 103; A. Nogrady, *Römisches Strafrecht nach Ulpian. Buch 7 bis 9 De officio proconsulis*, Berlin 2006, s. 136.

⁸⁰ D. 48,13,7(6). Szczegółowo zagadnienie kar wymierzanych *extra ordinem* sprawcom *sacrilegium* omawia A. Dębiński, *op. cit.*, s. 101–106 (kryteria adekwatności kary do powagi przestępstwa: s. 103–106). Por. też: A. Nogrady, *op. cit.*, s. 132–133.

Zawarte w cesarskich konstytucjach dyrektywy wymierzania kar adekwatnych do powagi czynu znalazły swoje odzwierciedlenie w twórczości *prudentes*. Najlepszym przykładem mogą być w tym względzie przestępstwa procesowe oskarżyciela⁸¹. Odnosząc się do *crimen calumniae*, Paulus zauważył, że rozpoznając *extra ordinem* sprawę o fałszywe oskarżenie, sędzia winien orzec karę „proporcjonalną do powagi występkę” (*pro qualitate admissi*)⁸². To ogólne sformułowanie nabiera konkretnego wymiaru, jeżeli zostanie odczytane wespół z reskryptem Septymiusza Sewera (panował w latach 193–211) oraz Karakalli (panował w latach 211–217), w którym postanowiono, by sprawcy *praevaricatio* (zmowy procesowej z oskarżonymi) ponosili karę, która byłaby wymierzona w razie skazania oskarżonemu⁸³. *Crimen calumniae* sankcjonowane było w okresie późnego pryncypatu karami arbitralnymi, zaś z całą pewnością w dominancie stosowano wobec kalumniatora karę talionu⁸⁴. Dyskusyjną kwestią w nauce jest pytanie, od kiedy talion wobec osoby wnoszącej fałszywe oskarżenie był stosowany⁸⁵. Jak uważa E. Levy, fakt karania za *praevaricatio* karą talionu przy jednoczesnym stosowaniu mniej dolegliwych sankcji wobec sprawców fałszywego oskarżenia jest mało prawdopodobny⁸⁶. Przychylając się do tej opinii, warto jednocześnie podkreślić, że w tym wypadku funkcja retrybucyjna kary jest szczególnie mocno zaakcentowana. Jakkolwiek talion w sensie ścisłym nie był możliwy w przypadku czynów innych niż przestępstwa procesowe oskarżyciela, to sama idea odwetu oraz kary sprawiedliwej znajdowała wyraz w praktycznych wskazówkach formułowanych przez jurystów przy okazji analizy kwestii kar za poszczególne przestępstwa.

Analogiczna do użytej przez Hadriana w reskrypcie do Statiliusa Secundusa formuła dla ustalenia stopnia dolegliwości kary została później użyta przez jurystę Modestynusa w monografii *De poenis*⁸⁷. Dyrektywę proporcjonalności kary do powagi czynu odnaleźć można również w monografii Papiniana *De adulteriis*. Jurysta analizuje w niej przypadek kobiety, która będąc fałszywie przekonana o śmierci swego męża, wchodzi w kolejny związek⁸⁸. Papinian podkreśla, że w przypadku, gdyby kobieta nie dopuściła się *stuprum* i kierowana fałszywymi pogłoskami o śmierci męża zawarła kolejne małżeństwo, to nie ponosi

⁸¹ Na ich temat zob. E. Levy, *Von den Römischen Anklägervergehen*, [w:] *idem, Gesammelte Schriften*, t. II, Köln 1963, s. 379–432.

⁸² D. 48,16,3. Por. P.S. 1,5,2.

⁸³ D. 47,15,6.

⁸⁴ W. Litewski, *Rzymski proces...*, s. 109; O.F. Robinson, *op. cit.*, s. 90.

⁸⁵ Por. A. Schilling, *op. cit.*, s. 162, przyp. 580.

⁸⁶ E. Levy, *Von den Römischen Anklägervergehen*, s. 389–390.

⁸⁷ D. 48,3,14,2.

⁸⁸ D. 48,5,12(11),12. Obszerniejszą analizę tekstu oraz przypadków zbliżonych daje T. McGinn, *Roman Bigamy: The Impossible Sex Crime*, [w:] *Structures of Power: Law and Gender Across the Ancient Near East and Beyond*, red. I. Peled, Chicago 2017, s. 77–78.

odpowiedzialności⁸⁹. Jednak gdyby wykazano, że rzekoma śmierć męża stanowiła jedynie pretekst dla ponownego zamążpójścia, wówczas kobieta „winna być ukarana proporcjonalnie do powagi zawinionego przestępstwa” (*vindicari debet pro admissi criminis qualitate*). Zarówno posłużenie się słowem *vindico*, jak i odwołanie do *qualitas* przestępstwa wydają się akcentować retrybutywny charakter kary⁹⁰.

Jakkolwiek dyskrecjonalność sędziego w procedurze *extra ordinem* przejawiała się przede wszystkim w swobodzie doboru i surowości kary z coraz to szerszego katalogu⁹¹, to w nauce zauważa się, iż we wczesnym cesarstwie (I–III w.) najczęściej wymierzana była kara śmierci wykonywana na różne sposoby⁹². Generalne wzmożenie represyjności rzymskich kar w okresie pryncypatu sugeruje, że obok funkcji retrybutywnej coraz większe znaczenie wiązano z odstrasającym charakterem sankcji karnych⁹³. Wciąż jednak dominować miało przekonanie o tym, że kara kryminalna winna być w pierwszym rzędzie sprawiedliwą odpłatą za przestępstwo⁹⁴.

PODSUMOWANIE

Od samego początku istnienia państwowości rzymskiej zasadniczą funkcją kary nie było odstraszenie sprawców, traktowane jako forma prewencji, ale miała nią być odpłata (odszkodowanie) za wyrządzone ofierze przestępstwem zło, rozumiana jako sprawiedliwy odwet za wyrządzoną krzywdę (*poena est noxae vindicta*). Pierwotnie uśmiercenie sprawcy miało być formą odpłaty, którą społeczeństwo winno złożyć swym bóstwom za ich obrazę. Już w okresie królewskim miały miejsce próby ograniczenia zjawiska prywatnej krwawej zemsty, czego przykładem było ustawodawstwo króla Numy Pompiliusza dotyczące skutków nieumyślnego zabójstwa człowieka wolnego. Wskazana prawnokarna regulacja Numy nadała szeroko pojętej karze publicznej (kryminalnej) w jeszcze większym zakresie retrybutywny charakter. W czasach królewskich także sam sposób wykonania, zwłaszcza kary śmierci poprzez ścięcie sprawcy toporem (które

⁸⁹ W literaturze wskazuje się, że jurysta miał na myśli okoliczność wyłączającą winę, którą dziś określamy jako usprawiedliwiony błąd co do okoliczności faktycznych. Zob. D. Stolarek, *Adultera w świetle lex Iulia de adulteriis coërcendis*, Lublin 2012, s. 191, przyp. 142. U. Babusiaux zwraca uwagę, że na postępek kobiety wpływać mógł obowiązek ponownego zamążpójścia, który również wynikał z prawodawstwa cesarza Augusta. U. Babusiaux, *Regelbildung durch exempla – Papinians Quaestiones zur lex Iulia de adulteriis (Pal. 378)*, [w:] *Argumenta Papiniani: Studien zur Geschichte und Dogmatik des Privatrechts*, red. J. Dirk Harke, Berlin–Heidelberg 2013, s. 35–36.

⁹⁰ Por. C. Gioffredi, *Sulla concezione...*, s. 341.

⁹¹ Por. D. 48,19,6,2; D. 48,19,28, pr.-1.

⁹² K. Amielańczyk, *Crimina legitima...*, s. 61.

⁹³ Por. A. Schilling, *op. cit.*, s. 39; K. Amielańczyk, *Purposes and Functions...*, s. 26.

⁹⁴ F. de Robertis, *op. cit.*, s. 183.

miało symbolizować podobieństwo do rytualnego uboju ofiarowanego bóstwom zwierzęcia), podkreślał przede wszystkim retrybutywną funkcję kary kryminalnej w ówczesnym porządku prawnym.

Istotnym ograniczeniem zjawiska prywatnej krwawej zemsty okazało się być prawo talionu znane ówczesnym ludom basenu Morza Śródziemnego, które zostało zaadaptowane także przez Kwiryków. Jego istotą była zasada odwetu, zgodnie z którą wendeta miała być ukierunkowana na proporcjonalne oddanie każdemu tego, co było mu należne („oko za oko, ząb za ząb”). Prawo talionu było bez wątpienia pewnym cywilizacyjnym postępowaniem. Nadawało pierwotnej, prywatnej krwawej zemście bardziej humanitarny oraz – co najważniejsze – uregulowany już przez prawodawcę, przede wszystkim retrybutywny charakter. Istotą *ius talionis* miało być zatem odpiacenie sprawcy za doznaną krzywdę odwetem, który miał być proporcjonalny do wielkości wyrządzonej szkody. Rzymianie wypracowali w Ustawie XII Tablic przepisy umożliwiające stosowanie tego prawa, ale jednocześnie przewidzieli w jej treści możliwości odstąpienia od niego na rzecz zawarcia ugody. Prawo talionu jeszcze w republice okazało się być jednak intertemporalną instytucją *ius Quiritium*.

W okresie pryncypatu rzymska jurysprudencja nadal podtrzymywała dotychczasowy stosunek Rzymian do retrybutywnej funkcji kary kryminalnej, która powinna stanowić sprawiedliwą odpłatę za wyrządzone zło. Pomimo tego, że w okresie republiki odstąpiono od stosowania talionu, to jego idea, rozumiana jako „sprawiedliwa odpłata za popełniony czyn”, nadal była żywa w poglądach rzymskiej jurysprudencji klasycznej. W pismach jurystów z tego okresu (choćby Ulpiana) kara była wciąż określana jako „zemsta za wyrządzoną szkodę przestępstwem” (*poena est noxae vindicta*). W poglądach *prudentes* tradycyjnie podkreślano obie funkcje kary: retrybutywną i prewencyjną, kładąc jednak większy nacisk na pierwotną jej rolę, jaką miała być od początku odpłata (zadośćuczynienie) za wyrządzoną ofierze czynem zabronionym szkodę (*nox*).

Retrybutywna funkcja kary kryminalnej została jeszcze pełniej zrealizowana w okresie pryncypatu dzięki nowemu systemowi sądownictwa, jakim była *cognitio extra ordinem*. W *cognitio* sędzia posiadał duży zakres dyskrecjonalnej władzy, która pozwalała mu na dostosowywanie surowości orzekanej wobec oskarżonego represji do wagi popełnionego czynu zabronionego. Tej ostatniej możliwości były z kolei pozbawione organy jurysdykcyjne w okresie republiki (zwłaszcza *quaestiones perpetuae*), związane zasadą *poena legis*. Nowa forma procesu karnego dawała sędziom – cesarskim urzędnikom – możliwość orzekania kar albo bardziej łagodnych lub surowszych za określone przestępstwo w stosunku do tych przewidzianych za takie czyny w *ordo iudiciorum publicorum*. Nowym kryterium brany pod uwagę w okresie pryncypatu przy wymiarze kary stał się stopień społecznej szkodliwości czynu sprawcy. W *cognitio extra ordinem* obowiązek określenia stopnia surowości represji karnej został – względem zwłaszcza *ordo*

iudiciorum publicorum – przeniesiony z ustawodawcy na sędziego, w którego rolę wcielał się od tej pory cesarski urzędnik.

Z przekazów jurystów klasycznych można dowiedzieć się także, jakimi kryteriami kierował się w *cognitio* rzymski sędzia przy określaniu stopnia społecznej szkodliwości danego występkę, by wymierzyć oskarżonemu proporcjonalną (odpowiednią) do jego wagi karę. Dokonując jej sądowego wymiaru, był on zobowiązany uwzględnić nie tylko kwalifikację prawną czynu (czyli to, jak poważnego przestępstwa dopuścił się oskarżony), ale również szereg innych okoliczności, takich jak: *personae, locus, tempus, qualites, quantites, eventus*.

Także reskrypty wydawane przez cesarzy z okresu pryncypatu dają podobny obraz (do jurysprudenckiego) ówczesnej polityki karnej w zakresie sądowego wymiaru kary, którego jednym z głównych priorytetów było dostosowanie surowości represji karnej do wagi przestępstwa i osobistych warunków sprawcy. Ten priorytet miał w pierwszej kolejności realizować ideę retrybutywności rzymskiej kary kryminalnej, rozumianej w pryncypacie jako *digna poena* („godna kara”). Według cesarskich konstytucji sędzia, wymierzając sprawcy „godną” karę, winien uwzględnić poza wagą czynu sprawcy również jego osobiste warunki, takie jak wiek, płeć, status społeczny oraz okoliczności popełnienia przestępstwa, a zwłaszcza zamiar sprawcy. Jednak co ciekawe, według cesarskich konstytucji z tego okresu w przypadku niektórych przestępstw, takich chociażby jak *praevaricatio* (zmowa procesowa oskarżyciela z oskarżonym), idea talionu pozostała nadal obecna.

BIBLIOGRAFIA

- Amielańczyk K., *Crimina legitima w rzymskim prawie publicznym*, Lublin 2013.
- Amielańczyk K., *Lex Cornelia de sicariis et veneficis. Ustawa Korneliusza Sulli przeciwko nożownikom i trucicielom*, Lublin 2011.
- Amielańczyk K., *Purposes and Functions of Public Punishment in Roman Law in the Perspective of Justinian's Codification*, „Studia Prawnicze KUL” 2019, t. 80, z. 4.
- Amielańczyk K., *Rzymskie prawo karne w reskryptach cesarza Hadriana*, Lublin 2006.
- Amielańczyk K., *Teoretyczny model przestępstwa prawa publicznego (crimen publicum) autorstwa Claudiusa Saturninusa (D. 48,19,16) a współczesna nauka o przestępstwie karnym*, „Annales UMCS” 2019, sectio G, nr 46, z. 1.
- André J.-M., *Sénèque et la peine de mort*, “Revue des Etudes Latines” 1979, no. 57.
- Babusiaux U., *Regelbildung durch exempla – Papinian's Quaestiones zur lex Iulia de adulteriis (Pal. 378)*, [w:] *Argumenta Papiniani: Studien zur Geschichte und Dogmatik des Privatrechts*, red. J. Dirk Harke, Berlin–Heidelberg 2013.
- Bellini F., *Delicta e criminale sistemaquiritario*, Milano 2012.
- Biondi B., *Il diritto romanocristiano*, t. III, Milano 1954.
- Bonini R., *D. 48,19,16 (Claudius Saturninus “de poenis paganorum”)*, “Rivista Italiana per le Scienze Giuridiche” – Serie III, 1959–1962, no. 10.
- Brunnenmeister E., *Das Tötungsverbrechen im altrömischen Recht*, Leipzig 1887.
- Burczak K., Dębiński A., Jońca M., *Łacińskie sentencje i powiedzenia prawnicze*, Warszawa 2013.

- Cantarella E., *I suppliciacapitali in Grecia e a Roma*, Milano 1991.
- Dębiński A., *Sacrilegium w prawie rzymskim*, Lublin 1995.
- Gioffredi C., *L'elemento intenzionale nel diritto penale romano*, [w:] *Studi in onore di G. Grosso*, III, Torino 1970.
- Gioffredi C., *Sulla concezione romana della pena*, [w:] *Studi in onore di Edoardo Volterra*, t. II, Milano 1971.
- Giuffrè V., *La repressione criminale nell'esperienza romana*, Napoli 1998.
- Grosso G., *Ancora sulla genesi del processo criminale romano*, "Labeo" 1998, no. 44.
- Harries J., *Law and Crime in the Roman World*, Cambridge 2007.
- Herdliczka A., *Talio*, RE Bd. IV A,2 Stuttgart 1932.
- Jońca M., *Parricidium w prawie rzymskim*, Lublin 2008.
- Jońca M., *Rzymskie prawo karne. Instytucje*, Lublin 2021.
- Kant I., *Metafizyczne podstawy nauki prawa*, tłum. W. Galewicz, Kęty 2006.
- Kaser M., *Das altrömische Ius. Studien zur Rechtsvollstellung und Rechtsgeschichte der Römer*, Göttingen 1949.
- Koritansky P., *Two Theories of Retributive Punishment: Immanuel Kant and Thomas Aquinas*, "History of Philosophy Quarterly" 2005, vol. 22, no. 4.
- Kuhlenbeck L., *Die Entwicklungsgeschichte des römischen Rechts*, t. I, München 1910.
- Kunderewicz C., *Prawo w starożytnej Mezopotamii*, [w:] *Mezopotamia*, red. J. Braun, Warszawa 1971.
- Kuryłowicz M., *Lucjusz Anneusz Seneka o karze śmierci*, [w:] *Kara śmierci w starożytnym Rzymie*, red. H. Kowalski, M. Kuryłowicz, Lublin 1996.
- Kuryłowicz M., *Prawa antyczne. Wykłady z historii najstarszych praw świata*, Lublin 2006.
- Kuryłowicz M., *Prawo rzymskie. Artykuły wybrane w 50-lecie doktoratu*, Lublin 2023.
- Lenel O., *Paricidasesto*, [w:] *Studi in onore di P. Bofante*, t. II, Milano 1930.
- Levy E., *Gesammelte Schriften*, t. II, Köln 1963.
- Lineamenti di storia del dirittoromano*, red. M. Talamanca, Milano 1979.
- Litewski W., *Podstawowe wartości prawa rzymskiego*, Kraków 2001.
- MacCormack G., *Fault and Causation in Early Roman Law: An Antropological Perspective*, RIDA 1981, no. 28.
- Madejski P., *Pomiędzy robur animi a ritus barbarus. Zemsta w życiu społecznym republikańskiego Rzymu*, Lublin 2018.
- Manni A., *Gli exempla greci in D. 48.19.16 (Saturn. sing. de poen. pagan.)*, [w:] *Modelli di unmulti culturalismo giuridico il bilinguismo nel mondo antico. Diritto, prassi, insegnamento*, t. 1, red. C. Cascione, C. Masi Doria, G.D. Merola, Napoli 2013.
- McGinn T., *Roman Bigamy: The Impossible Sex Crime*, [w:] *Structures of Power: Law and Gender Across the Ancient Near East and Beyond*, red. I. Peled, Chicago 2017.
- Misztal-Konecka J., *Ugoda w postępowaniu cywilnym. Studium z zakresu prawa polskiego na tle prawa rzymskiego*, Lublin 2019.
- Mommsen T., *Die Geschichte der Todesstrafe im Römischen Staat*, 1896 (przedruk z "Cosmopolis: an international monthly review" 1905, no. 1).
- Mommsen T., *Römische Geschichte*, t. I, Berlin 1888.
- Mommsen T., *Römisches Strafrecht*, Leipzig 1899.
- Mossakowski W., *Czyn karalny według koncepcji Klaudiusza Saturnina*, „Acta Universitatis Wratislaviensis” 2008, Prawo CCCV, „Studia Historycznoprawne” 305.
- Napodano G., *Diritto penale romano nelle sue attenze col diritto penale moderno*, Napoli 1878.
- Nogrady A., *Römisches Strafrecht nach Ulpian. Buch 7 bis 9 De officio proconsulis*, Berlin 2006.
- Nörr D., *Causa mortis*, München 1986.
- Prawo karne materialne. Część ogólna*, red. M. Mozgawa, Warszawa 2020.
- Prawo karne materialne. Część ogólna i szczególna*, red. M. Bojarski, Warszawa 2020.

- Rein W., *Das Criminalrecht der Romer von Romulus bis auf Justynian*, Leipzig 1844.
- Renzikowski J., *Kant on Punishment and Criminal Law – Nine Thesis*, “Ulp Law Review” 2021, vol. 15, no. 1.
- Robertis F. de, *La funzione della pena in diritto romano*, [w:] *Studi in onore di Siro Solazzi*, Napoli 1948.
- Robinson O.F., *Penal Practice and Penal Policy in Ancient Rome*, London–New York 2007.
- Santalucia B., *Alle origine processo penale romano*, IURA 1984, no. 35.
- Scapini N., *Diritto e procedura penale nell’esperienza giuridica romana*, Parma 1992.
- Scheid D.E., *Kant’s Retributivism*, „Ethics” 1983, vol. 93, no. 2.
- Schilling A., *Poena extraordinaria. Zur Strafzumessung in der frühen Kaiserzeit*, Berlin 2010.
- Sondel J., *Słownik łacińsko-polski dla prawników i historyków*, Kraków 2005.
- Sposito G., “*Quattuor genera... septem modis*”: *le circostanze del reato in D. 48,19,16 (Claudius Saturninus “De poenis paganorum”)*, “*Studia et Documenta Historiae et Iuris*” 1999, no. 65.
- Stolarek D., *Adultera w świetle lex Iulia de adulteriis coërcendis*, Lublin 2012.
- Walter Jones J., *The Law and Legal Theory of the Greeks. An Introduction*, Oxford 1956.
- Zabłoccy M. i J., *Ustawa XII Tablic. Tekst – tłumaczenie – objaśnienia*, Warszawa 2000.
- Zabłocki J., ‘*Ni cum eo pacit, talioesto*’, [w:] *Alternative Dispute Resolution: From Roman Law to Contemporary Regulations*, red. B. Sitek, Warszawa 2016.
- Zabłocki J., *Rozważania o procesie rzymskim w Noctes Atticae Aulusa Gelliusa*, Warszawa 1999.
- Zabłocki J., *Scripta Gelliana*, Warszawa 2020.
- Zabłocki J., *Talion w świetle „Noctes Atticae” Aulusa Gelliusa*, „Prawo Kanoniczne” 1995, nr 3–4.

ABSTRACT

The presented study concerns the issue of retributive rationalization (function, justification) of punishment in Roman law – from its semi-legendary beginnings to the end of the principate. The understanding of the penalty as a fair repayment for the evil caused and constituting a peculiar substitute for revenge (personal or family) was characteristic for many ancient communities. Also at the beginning of Roman statehood, the main purpose of punishment was not to scare the perpetrators, as a form of prevention, but a fair repayment (retaliation) for the harm caused (*poena est noxae vindicta*).

During the royal period, attempts to limit the phenomenon of private bloody revenge took place, as exemplified by the legislation of king Numa Pompilius regarding the effects of unintentional murder of a free man. An important manifestation of the restriction of the phenomenon of private bloody revenge turned out to be adapted by the Romans the law of talion. However, already in the Law of the Twelve Tables, the *Quirites* provided the possibility of withdrawing from talion to settlement. In the period of the republic, talion came out of use.

During the period of classical law, the Roman jurisprudence continued to maintain the current attitude of the Romans to the retributive function of a criminal penalty, and the idea of the talion understood as “just repayment for the committed act”, was still alive in its views, and in some imperial constitutions. The retributive rationalization of the criminal penalty was mainly realized in the order to measure it *pro admissi criminis qualitate* by the judge in *extra ordinem cognitio*.

Keywords: Roman criminal law; functions of punishment; justice; revenge; retribute

ABSTRAKT

Prezentowane opracowanie dotyczy kwestii retrybutywnej racjonalizacji (funkcji, uzasadnienia) kary w prawie rzymskim – począwszy od jej na wpół legendarnych początków aż po koniec pryncypatu. Pojmowanie kary jako sprawiedliwej odpłaty za wyrządzone zło, stanowiącej swoisty

substytut zemsty (osobistej lub rodowej), było charakterystyczne dla wielu starożytnych społeczności. Również u początku państwowości rzymskiej głównym celem kary nie było odstraszenie sprawców, realizowane jako pewna forma prewencji, ale sprawiedliwa odpłata (odwet) za wyrządzoną krzywdę (*poena est noxae vindicta*).

W okresie królewskim miały miejsce próby ograniczenia zjawiska prywatnej krwawej zemsty, czego przykładem było ustawodawstwo króla Numy Pompiliusza dotyczące skutków nieumyślnego zabójstwa człowieka wolnego. Istotnym przejawem ograniczenia zjawiska prywatnej krwawej zemsty okazało się być zaadaptowane przez Rzymian prawa talionu. Jednak już w Ustawie XII Tablic Kwiryci przewidzieli możliwość odstąpienia od niego na rzecz zawarcia ugody, a jeszcze w okresie republiki wyszedł on z użycia.

W okresie prawa klasycznego rzymska jurysprudencja nadal podtrzymywała dotychczasowy stosunek Rzymian do retrybutywnej funkcji kary kryminalnej, a idea talionu, rozumiana jako „sprawiedliwa odpłata za popełniony czyn”, była ciągle żywa w jej poglądach oraz w niektórych konstytucjach cesarskich. Retrybutywna racjonalizacja kary kryminalnej realizowała się głównie w nakazie wymierzania jej *pro admissi criminis qualitate* przez sędziego-urzędnika w ramach *extra ordinem cognitio*.

Słowa kluczowe: rzymskie prawo karne; funkcje kary; sprawiedliwość; zemsta; retrybucja